

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

Nőgyógyítás és női gyógyítók a 16. századi nyugat- dunántúli főúri udvarokban

Lezárás dátuma: 2024.06.14.

Témavezető:
Dr. Krász Lilla

habilitált egyetemi docens

Készítette:
Mészáros Marcell

angol nyelv és kultúra tanára – történelem
és állampolgári ismertek tanára
osztatlan tanári mestersza

Tartalomjegyzék

Bevezetés	1
I. Nők egészségben–betegségben: a női testkép változatai	7
II. Nőgyógyítók és a nőorvosolás színterei	14
III. Esettanulmány: Szegedi Kőrös Gáspár és Nádasdy Ferenc születése	24
Összefoglalás	29
Bibliográfia	30

Bevezetés

„Tiztöllyed az Orvoft az fizikfeghert”¹ - írta Beythe András a 16. század végén, 1595-ben. Nem kérdés, hogy a szerző idejében ugyanakkora szükség volt az orvosokra, mint ma. Azonban az, hogy e sorok írója úgy érezte, ki kell nyilatkoztatnia, hogy az orvosoknak tisztelet jár, arról árulkodik, hogy az orvosokat ma övező általános tisztelet még nem volt jelen. Valóban, az emberek legnagyobb része úgy élte le életét, hogy soha nem látott orvost, számuk ugyanis a kor Magyarországon elenyésző volt. A 16. századból a kevés név szerint ismert orvos közül kiemelkedik egy, akinek nem csak nevét, de praxisát is ismerjük: Szegedi Kőrös Gáspár.

Szegedi Kőrös Gáspár nem csak az ország főúri családjainál szolgált, hanem az ország legnagyobb urát, Nádasdy Tamást, a 16. század utolsó nádorát is gyógyította, sőt, jó barátságot ápolt vele. Gyakran kezelte annak feleségét is, a Nádasdy család felemelkedését családi birtokaival biztosító Kanizsay Orsolyát. Ehhez kapcsolódik legemlékezetesebb, legfontosabb tette is, a meddőségben szenvedő asszony meggyógyítása, Nádasdy Ferenc születésének lehetővé tétele. Alakja és tevékenysége volt az, amely felkeltette érdeklődésünket a témával kapcsolatban. Orvostörténeti jelentősége vitathatatlan, működésével más-más szempontokból Szabót T. Attila, Gryaneus Tamás, Botta István és legutóbb Bagi Zoltán foglalkoztak. Kőrös doktor Nádasdyhoz írott leveleit, Vida Tivadar fordította magyarra és jelentette meg 1988-ban „Szerelmes Orsikám...” című, a nádor és feleségének levelezését tartalmazó forráskiadványa keretében. Jelen dolgozat egyik célja, hogy levelei segítségével betekintést nyújtson egy 16. századi magyar orvos módszereibe, nőgyógyítói gyakorlatába és bemutassa ennek eredményét, egy főrendű gyermek születését. Bár Kőrös leveleiben kiterjedt nőgyógyászati ismeretekről tesz tanúbizonyságot, a mai értelemben vett nőgyógyászat ekkor még nem létezett, így szerencsésebb a „nőgyógyító” kifejezés használata. Tevékenységének megfelelő kontextusba helyezésének érdekében a továbbiakban a gyógyítás korabeli elméleti és gyakorlati keretrendszerének egyes elemei, illetve a női testet értelmező hitek és elméletek is bemutatásra kerülnek.

Az orvos fő működési területe, a Nyugat-Dunántúl olyan fényes főúri udvaroknak adott helyet, amelyek ebben az időben a magyar kultúra legfontosabb központjaiként szolgáltak. Bár az itt élő embereknek meg volt a lehetősége, hogy a hozzá hasonló, képzett orvosok szolgálatait igénybe vegyék, az udvarok méretéből és a korra jellemző általános egészségügyi helyzetből fakadóan szükség volt tevékenységük kiegészítésére, más gyógyítók alkalmazására is. Ebben

¹ BEYTHE 1595. Címoldal.

az udvarok asszonyai is, változó mértékben, de részt vettek és levelezésükben egy kiterjedt orvosságtudakozási és az orvosi tudás megosztásával kapcsolatos gyakorlat figyelhető meg. A dolgozat fő célja ezek nyomán bemutatni és rekonstruálni a 16. században az alattvalók számára is mintaadó főúri udvarok gyógyítói gyakorlatában megjelenő női tudást, és azok megosztásának technikáit. Elemzésük során kibontakoznak a női élet sorsfordulójához, a várandósság-szülés időszakához köthető, orvosláshoz kapcsolódó gyakorlatok, a gyakori betegségek és az azokat övező mentalitás is. Ehhez a legfőbb támpontot az Országos Széchényi Könyvtárban található - ebből a szempontból eddig kiaknázatatlan forrásegyüttes - a Magyar Asszonyok Könyvtárának levélmásolat-gyűjteménye szolgáltatta az egyéb korábban kiadott források mellett.

A 16. század a legkorábbi időszak magyar történelemben, ami megfelelő forrásadottságokkal rendelkezik ahhoz, hogy betekintést nyerjünk az emberek mindennapi életébe, lehetővé téve, hogy felmérjük azok gyógyítással kapcsolatos szokásait. A török hódítás által meghatározott korszak zavaros volta ellenére viszonylag nagy számú levél maradt fent. Paradox módon, pontosan ez a helyzet járulhatott hozzá az írásbeliség fellendüléséhez: az ország széthullásával járó létbizonytalanságban felértékelődött a kapcsolattartás szerepe: az állandósult háborús állapot miatt rendkívül fontos lett a hírek gyors áramlása, ami tetten érhető a levelek hosszán is, melyek gyakran mintegy korabeli újsággént funkcionáltak olvasójuk számára.² Jó példa erre, hogy az 1540-es évekből fennmaradt magyar nyelvű levelek száma megsokszorozódott az előző évtizedekhez képest. Hegedűs Attila és Papp Lajos becslése szerint az 1474-től 1540-ig tartó időszakból 221 magyar nyelvű levél maradt fent, míg az 1540-es évtizedből 2200.³ Bár a latin nyelvű levelek nem képezik részét ezen becslésnek, a jelenlegi vizsgálat szempontjából kevésbé fontosak, ugyanis a 16. századi magyar főúri hölgyek csak kis hányada tudott latinul, magyarul leveleztek, jellemzően egy deák segítségével, hiszen az írástudás is ritkaságnak számított köreikben.

A vizsgált korszakunkban született *missziliseket*, tehát valóságos címzetthez szóló leveleket függetlenül attól, hogy latinul vagy magyarul íródtak, alapvetően két csoportra lehet osztani. Az első a humanista levélírási gyakorlatban gyökerező „irodalmi”, művészien megkomponált levél. Ezek az ókori retorikai hagyományt, főként Cicerót követő levelek szigorú szerkesztési elvek alapján készültek, legismertebb példányaik a Bécsben működő humanista költő Zsámboky János tollából származnak. Ide tartoznak még az ún. *prédikációs* levelek. Ezek a klasszikus szónoki beszéd szerkezetét vegyítették a vallási prédikációk

² HARGITTAY 1981. 28.

³ HEGEDŰS, PAPP 1991. X.

stílusával, és fő céljuk az értelmi és érzelmi eszközökkel való meggyőzés volt. Bár ez a meggyőzés nem feltétlenül irányult hitbéli kérdésekre, legnevesebb képviselőik a vallásos és világi műveltséget egyesítő protestáns prédikátorok voltak, mint Huszár Gál, Beythe András és Szenci Molnár Albert, a katolikus oldalról pedig Pázmány Péter.⁴

A második a mindennapi igényekben és gyakorlatokban gyökerező, *funkcionális* levelek csoportja, amelyek a fennmaradt levelek túlnyomó többségét alkotják. Funkciójukat tekintve számtalan típusba sorolhatóak, például gratuláló, könyörgő, tudósító, szerelmes vagy akár fenyegetőző. Szerkezetük jóval egyszerűbb az előző csoporthoz képest: három fő részből állnak: az első és az utolsó, a megszólítás és az üdvözlés, illetve a befejezés és köszöntés formulaként működnek, a középső rész pedig a levél tárgya. Ez az egyszerű, gyakorlatilag a modern kor levélírási szabályainak megfelelő szerkezet lehetőséget és szabadságot adott a levél írójának vagy fogalmazójának, hogy a középső részt egyénisége és tehetsége szerint töltsen meg tartalommal. A legegyszerűbb levelek mellett így születtek irodalmi igényességgel megformált alkotások is az olyan művelt szerzők tollából, mint Nádasdy Tamás, Balassi Bálint vagy Zrínyi Miklós.⁵ A korszak főúri asszonyainak levelezése szinte kizárólag ebbe a kategóriába sorolható, hiszen az egyetemre járás lehetősége nélkül, latinismeretek hiányában nem volt hozzáférhető számukra az „irodalmi” levelek írásához szükséges tudás. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne hoztak volna létre a férfiakéval egyenértékű, maradandó alkotásokat: Telegdy Kata verses levele⁶, Sygér Anna az aggódó, fiait féltő édesanya szívhez szóló levelei,⁷ vagy később, a török kor végén a barokk műveltséget képviselő Petrőczy Kata Szidónia versei mind a nők kreativitását, irodalmi tehetségét példázzák. Az önkifejezés mellett a gyakorlati okok azonban általában fontosabbak voltak: a levelekben a családjuk életeseményeiről írtak, annak tagjainak állapota felől érdeklődtek vagy tudósítottak, illetve nem utolsósorban azok meggyógyításában segítettek egymásnak.

A laikus gyógyítók, így ezen asszonyok orvosi tudásának megértéshez további támpontot nyújtanak a korban nyomtatott orvosi témájú kézikönyvek. Ezekre a kézikönyvekre a korban kifejezetten nagy igény volt, hiszen rendkívül fontos, egy háztartás működtetéséhez nélkülözhetetlen ismereteket közvetítettek, azonban ezt az igényt a korban megjelenő elenyésző számú mű nem tudta kielégíteni.⁸ A 17. század végéig mindössze tizenegy magyar nyelvű, részben vagy egészében orvosi jellegű mű jelent meg nyomtatásban.⁹ A nagy keresletnek és a

⁴ HARGITTAY 1981. 12–17.

⁵ HARGITTAY 1981. 12–20.

⁶ Telegdy Kata levele ágyának. Kisvárdá. 1596 előtt. Közli: HARGITTAY 1981. 292–297. No. 63.

⁷ Sygér Anna Máriássy Zsigmondnak. Márkusfalva. 1586. július 26. Közli: DEÁK 1879. 75–76. No. 82–84.

⁸ SZLATKY 1983 384.

⁹ SZLATKY 1980 131.

szűkös kínálatnak köszönhetően nagy népszerűségnek örvendtek: számos kéziratos receptes könyv egyértelműen mutatja hatásukat, sőt egyes példányok egyszerűen egy-egy nyomtatott mű kézzel írott másolatai.¹⁰ Ebből a tizenegy műből négy jelent meg a 16. században, pontosabban annak utolsó harmadában. Közülük kettő a nyugat–dunántúli főúri udvarokban született, mely az itt megfigyelhető főúri mecenatúrának és az annak köszönhető kulturális tökékoncentrációnak tudható be.

Ezen művek közül a legelőször megjelenő, egyúttal legnagyobb hatású Melius Juhász Péter *Herbárium*a (1578), az első magyar nyelvű orvostudományi, orvosbotanikai alkotás. A mű a harcok debreceni prédikátor halála után hat évvel jelent meg Kolozsváron, özvegy Heltai Gáspárné nyomdájában. Élete utolsó munkája furcsa lezárásként jelenik meg hitvitázó életművében, mégis valószínűleg többen olvasták, mint az összes többi munkáját együttvéve és a benne szereplő ismeretek, gyógymódok legalább két évszázadig fejtették ki hatásukat a magyar háztartásokban. Népszerűségéről árulkodik, hogy a század végén megjelent egy „imitációja” is. Beythe András *Fives könyv* című műve 1595-ben jelent meg Németújváron, a Batthyányak birtokán, Manlius János¹¹ vándornyomdájában. Munkája Melius *Herbáriumának* egy átszerkesztett, némileg egyszerűsített változata, gyakorlatilag teljes plágiumnak tekinthető.¹²

Szintén Manlius János nyomdájában készült, a Batthyány családhoz tartozó Monyorókeréken kiadott, Frankovith Gergely által írt „*Hasznos és fölötte sziksiges könyv*” (1588). A könyv címadása nem hivatkozás volt a szerző részéről, hiszen a két legfontosabb dolgot, a testi és lelki táplálék szükségét elégítette ki: imádságok, egyházi énekek, morális példák, orvosságok és gyógymódok keverednek benne. Ennek okán igen hasznos forrása a betegségeket és a gyógyítást övező mentalitásnak. Sikerét mutatja, hogy két kiadása is született, így viszonylag széles körben olvashatták az országban és a Dunántúlon.

A fentebb elősorolt protestáns munkák mellett a katolikus oldalt a 16. századi gyógyító irodalomban Pécsi Lukács 1591-ben Nagyszombatban megjelent „*Az keresztyen szvzeknek tisteseges koszoroia*” című munkája képviseli. A herbáriumokkal rokon vonása, hogy botanikával foglalkozik, de azt különleges, erkölcsi szempontból teszi. Célja, hogy megmutassa „rend szerént az szüzekhez illendő jó erkölcsöket, hasonlétván azokat egymásután bizonyos virágokhoz”.¹³ Pécsi műve az első és talán egyetlen hazai „erkölcsbotanikai” mű, de ezen

¹⁰ SZLATKY 1983 384.

¹¹ Manlius tevékenységéhez ld. ZSIGMONDY Árpádné: Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575-1605) In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982-1983. Budapest 1984. pp. 297-410.

¹² SZLATKY 1983. 392.

¹³ PÉCSI 1591. 3v–4r. Idézi: KÖSZEGHY, UTASI 2014. 25.

különlegessége mellett a jelenlegi vizsgálat szempontjából fontosabb, hogy rávilágít a kor magyar asszonyainak életét szabályozó erkölcsi normákra és feladatokra.

Ezek a munkák a magyar nyelvű orvosi irodalom első önálló alkotásai.¹⁴ Létrejöttüket abba a humanizmus és a könyvnyomtatás elterjedésével fémjelezhető folyamatba illeszthetjük bele, amelynek során Európában az orvosi tudás iránti igény, és annak hozzáférhetősége fokozatosan megváltozott és az orvosi témájú könyvek száma megsokszorozódott, létrejöttek a laikusoknak szóló orvosi kézikönyvek. Ezek céljuknál fogva nem valódi tudományos művek, (általában íróik sem tudósok) szakmai színvonaluk pedig igen változó, és általában az ókori tudás, népi hiedelmek, babonák és a modern ismeretek keverednek bennük. A szemléletesség jegyében gyakran sok képet tartalmaznak. Magyar képviselőik között nem találunk önálló alkotásokat, szerzőik különböző nyugat-európai műveket fordítottak és ültettek át a magyar viszonyokra, amelyet néhol kiegészítettek saját tapasztalataikkal. Az, hogy magyar nyelven íródtak, ezen művek legfontosabb közös tulajdonsága: a különböző növények és betegségek nevének megőrzése nyomán ablakot nyitnak annak egy korábbi állapotára. Anyanyelvűségük továbbá a tartalmukat is meghatározta, hiszen a tudomány nyelve a latin volt, így a magyar nyelv használata vagy alacsonyabb szintű műveltségre, vagy valamilyen ismeretterjesztő szándékra utal.¹⁵ Utóbbi a humanizmus segíteni akarásában gyökerezik és ez a (felvilágosodás előtti) „népnevelő” szándék gyakran megjelenik a művek előszavában is.¹⁶ Ennek jegyében jöttek létre különböző alkotások „az Magyar nemzetfégnec epületire és méltóságára”¹⁷ melyek lehetővé tették, hogy a nők is fontos ismeretekhez jussanak.

Az írásműveket összeköti továbbá a testet és annak gyógyítását értelmező szemléletük, ami az európai orvosi gondolkodást körülbelül kétezer évig meghatározó nedvkórtani, vagy humorálpatólogiai elméletben gyökerezik. Ennek alapja a népi orvoslással is rokonítható, a Hippokratésznak (Kr.e. 460 – Kr.e. 377) tulajdonított műveket¹⁸ jellemző, természetfilozófiai mikrokozmosz-makrokozmosz felfogás, mely szerint az emberi test egy kis világot alkot melyet ugyanazokkal a szabályokkal lehet leírni, mint a világmindenséget.¹⁹ Az elmélet szerint az emberi test négyféle testnedvből (humores) áll, a betegségeket pedig ezek egyensúlyának – a testben lappangó mérgező anyagoknak vagy a környezeti hatásoknak köszönhető – felborulása, az egyes nedvek túltengése vagy hiánya okozza. Az orvos feladata tehát, hogy a test belső

¹⁴ SZLATKY 1983 383.

¹⁵ SZLATKY 1980. 131.

¹⁶ SZLATKY 1980. 131.

¹⁷ MELIUS 1578. Elöl iaro beszéd.

¹⁸ A *Corpus Hippocraticum*hoz ld.: JOUANNA, Jacques: Greek Medicine from Hippocrates to Galen Selected Papers (Studies in Ancient Medicine 40.) Ed. Philip van der Eijk. Leiden 2012.

¹⁹ KRÁSZ 2023. 14.

egyensúlyát visszaállítsa, melyhez fő eszközei a gyógynövényeken alapuló gyógyszerek, az életmód szabályozása a „hat nem-természeti dolog” mentén, és a méreganyagoktól való megszabadulást szolgáló *purgáció*.²⁰

Az elmélet népszerűségét magyarázza, hogy egy rendkívül logikus rendszert alkotott, amellyel a test összes baját, a normálistól való eltérését meg lehetett magyarázni, de természetesen nagy szerepet játszott benne az európai kultúrát meghatározó, eszményinek tekintett antik tudás tisztelete is. Ezt a tudást a középkor során létrejövő egyetemek formalizálták és lassanként *orvostudománnyá* tették. Ennek a nyomán a 16. századra kirajzolódott egy hierarchia a gyógyító személyek között: csúcsán az egyetemet végzett doktorok álltak, akik az ókori orvosi autoritásokat a legjobban ismerték, de hasonlóan fontos választóvonalnak bizonyult az írni–olvasni tudás az egyéb orvosló személyek között is.²¹ Ezt a hierarchiát egy piramisként képzelhetjük el, mely régióként változhatott, de a tetején mindenütt a doktorok helyezkedtek el, alattuk pedig egyre növekvő számban a sebészek, borbélyok majd gyógyszerészek végül pedig minden nem „hivatalos” gyógyító: füvesember, javasasszony, bába, fürdőmester és számtalan más orvosló személy (kő- és sérvműtszők, foghúzó, olejkárok, stb.).²² Ez a korszak a „hivatalos” gyógyászat kialakulásának kezdete, de az ehhez kapcsolódó szabályozás egyáltalán nem volt teljeskörű és a kora újkori gyógyítást igen nagy fokú pluralitás jellemzi. A különböző formális képesítéseket, engedélyeket (egyetemi végzettség, céhtagság, város vagy egyház által kibocsátott engedély stb.), a kiterjedt állami szabályozás koráig nehezen lehetett ellenőrizni, és a gyógyító személyek legnagyobb hányada ennek a piramisnak az informális rétegébe tartozott.

Különleges helyet foglalnak el a gyógyítók világában a főúri-nemesi udvarházak úrnői, akik többnyire férjeik távollétében az „egész házat”, az udvartartást vezették. Miként azt az alább következő nyugat-dunántúli példák is mutatják ezek a főúri nagyasszonyok felelősséget vállaltak szűkebb-tágabb környezetük, családtagjaik és általában az egész udvartartásuk különböző rendű-rangú tagjainak egészségben tartásáért, a betegségek gyógyításáért, amiben generációról-generációra áthagyományozott tapasztalatok vezették őket. Ennek az alternatív és kollektív, funkcionalitásban gyökerező tudásnak a hordozói az általuk írt levelek, melynek feltárására jelen munka vállalkozik.

²⁰ A nedvkörtan működési modelljéhez és jellemző módszereihez: ld. 1-es számú melléklet.

²¹ SIRAI SI 1990. 20.

²² SIRAI SI 1990. 20.

I. Nők egészségben–betegségben: a női testkép változatai

A misszilisek vizsgálata során szembetűnő, hogy szinte mindegyikben megjelenik az egészség utáni érdeklődés, jellemzően az üdvözlési formulák részeként, ahol a címzett „jo egészségét tiszta szívvvel”²³ kívánják hallani. A görög-latin proverbium, mely szerint az egészségnél nincsen nagyobb kincs, a korban is közkeletű volt: „Mert Nem kel eghessegghel pachkalni, Annal dragab Marhad Ninch.”²⁴ Ennek megfelelően az, hogy *könnyen*, avagy *nehezen* van valaki, tehát egészséges vagy beteges, a legfontosabb kérdések közé tartozott. E két szó is tükrözi a felfogást, hogy az egészség (így a betegség is) a mai dichotómikus felfogással szemben inkább egy folytonosság volt, amely napról napra változott. Ahogy az egyik asszony nagyon érzékletesen megfogalmazta: egészsége olyan, „mint az árvíz, az ki ha árad és apad”²⁵. Egy másik asszony is hasonlóan vélekedett: „Nem lehet mindoha [mindenkor] egyaránt, hanem hol egészséget ad az Isten, hol betegséget, így jár az idő”²⁶.

Az emberek betegségekről alkotott képét az antik elméleteken kívül a legfontosabb mentalitásformáló tényező, a kereszténység határozta meg. Az egészség Isten áldása volt, viszont a betegségeket is ő szabadította az emberekre a bűneikért. A kor embere számára így teljesen magától értetődő volt, hogy a betegségnek morális okai is lehetnek, sőt Isten a bűneiért akár kollektíven is megbünteti az emberiséget a járványok képében: „Mert a mikeppen hogy az emberek nem magoktul terömtettenek es szilettenek, ez vilagra, hanem az Istentől: Azonkeppen ismeg az Pestis auagy Mirigy nem magatul lezön es indultatik embereken, sem a halal, hanem az Isten akarattyabul, a bünert.”²⁷

Ezen kollektív büntetések közül az említett pestis volt a legnagyobb hatással az európai emberek életére mely a középkori pusztítást követően szinte évenként felütötte a fejét. A magyar nyelvű levelekben gyakran az evokatív *döghalál* névvel illették, amely jól megmutatja a vele kapcsolatban táplált elemi félelmet. Ezért, ha úgy tűnt, valaki pestisben halt meg az udvarban²⁸ az nagy riadalmat okozhatott, és épp ezért volt oly fontos biztosítani másokat arról, hogy valamilyen más betegség van a háttérben²⁹. A kor emberei is felismerték, hogy a pestis a nagyobb népességkoncentrációval rendelkező városokban gyorsabban terjed és több áldozatot

²³ Homonnai Drugeth Antalnén Somlyói Báthori Anna Kanizsay Orsolyának. Csehi. 1550. május 9. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 41. A kéziratot forrásból származó részleteket igyekeztünk betűhíven közölni, de kisebb hibák előfordulhatnak.

²⁴ Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhhoz. Csáktornya. 1539. május 2. Közli: HEGEDŰS, PAPP 1991. 422–425. No. 178

²⁵ Magóchyné Maszay Eulália Magóchy Gáspárnak. Lednice 1570. május 28. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 365–366.

²⁶ Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak. Németújvár. 1555. május 31. Közli: TERBE 2010. 74–75. No. 19.

²⁷ FRANKOVITH 1588. 40r

²⁸ Forgách Mária Révay Ferencnek. Szentgyörgy. 1607. [Dátum nélkül]. Közli: DEÁK 1879. 118–119. No. 136.

²⁹ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1568. május 11. Közli: TERBE 2010. 128. No. 86.

szed, ezért a „döghalálnak félelmes helyétől”³⁰ távol tartották magukat, ha teheték. Különösen az aggódó családanyák igyekeztek minél messzebb kerülni a betegség forrásától, hiszen „az kicsiny gyermekén örömsben és hamarabb fog hogy nem mint az öregén.”³¹

Ma már a pestis kórokozóját és terjedésének módját ismerjük és amennyiben hitelt adunk az asszonyok ezen leveleinek – hiszen a pestis, a pesztilencia név utóbb minden fertőző betegséget, járványt jelölt –, nyugtázhatjuk, hogy valóban a pestissel volt dolguk. Sokkal nehezebb feladatunk van azonban, ha a levelekben említett többi betegséget, *nawalyát*³² szeretnénk meghatározni, ugyanis szinte mindent, amit ma pusztán tünetként azonosítunk, a korban betegséggént határoztak meg. Például a *hideglelés*, tehát a láz is egy betegségnek számított, sőt, számos fajtáját különböztették meg, attól függően, hogy hány napig tartott. Hasonlóan nehezen meghatározhatóak a különböző bőrbetegségek: a *fakadékok*³³ – feltehetően gennyes jellegű kelések –, vagy a *viszketegség*.³⁴ Más betegségeket azért nehéz azonosítani mert mára elhalványult nevük jelentése: ilyenek a valamilyen lépfájást, lépdagadást³⁵ jelentő *rászt*³⁶ és a feltehetően a tífuszra vonatkozó *hagymáz*³⁷. A levelekben találkozunk influenzára jellemző tünetekkel, huruttal³⁸, náthával³⁹, az ízérzékelés hiányával⁴⁰ és különböző fájdalmakkal, mint a fejfájás⁴¹, gyomorfájás⁴², szemfájás⁴³, de olyan rejtélyes esetekkel is mint egy bizonyos Kalara asszonyé⁴⁴. A levél írója szerint Klára asszony „meg dagadozott vala, mind mellye kezei és hasa” a gyógyfőzet beadása után pedig „meg esék az daganatja, megkönnyebüle” sőt még evett is valamit. Ezt követően azonban egészen furcsa tüneteket kezdett produkálni: „vecsernye korban nagy hatalmason az hideg kezdé lelni és az fejét igen kezdi fájlalni, az két szeméből igen kezde az könny folyni és nagy vér el follya az két szemét, az feje igen meg dagadozva, és ágyába helyt nem lelhet vala, és ugyan nem akara benne

³⁰ Bakics Anna Mátyás diáknak. Holics. 1586. [Szent Lőrinc után hétfőn]. Közli: DEÁK 1879. 43–45. No. 46.

³¹ Nádasdy Kristófné Choron Margit Kanizsay Orsolyának. Bécs. 1569 január 5. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638 I. köt. 347–348.

³² Nádasdy Kristófné Choron Margit Kanizsay Orsolyának. Sárvár. 1566. június 24. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 323–324.

³³ Forgách Mária Révay Péternek. Stubnai–Hévíz [Stubnyafürdő]. 1607. május 5. Közli: DEÁK 1879. 121. No. 140.

³⁴ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1569. január 2. Közli: TERBE 2010. 156–157. No. 120.

³⁵ BARÓTI 1792. 187. Ráfzt

³⁶ Svetkovics Katalin Batthyány Kristófnak. Németújvár. 1568. május 13. Közli: TERBE 2010. 129. No. 87.

³⁷ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Pornó. 1568. december 1. Közli: TERBE 2010. 152. No. 115.

³⁸ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1570. június 2. Közli: TERBE 2010. 208–209. No. 187.

³⁹ Svetkovics Katalin Kanizsay Orsolyának. Szalónak. 1565. május 23. Közli: TERBE 2010. 90–91. No. 39.

⁴⁰ Bakics Anna Mátyás diáknak. Holics. 1588. szeptember 22. Közli: DEÁK 1879. 51–53. No. 56.

⁴¹ Nádasdy Anna Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1553. október 13. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 106.

⁴² Bakics Anna Révay Mihálynak. Szentjános. 1563. [október 15]. Közli: DEÁK 1879. 31–32. No. 33.

⁴³ Bakics Anna Mátyás diáknak. Holics. 1586. [Dátum nélkül]. Közli: DEÁK 1879. 43–45. No. 46.

⁴⁴ Zemchey Orsolya Kanizsay Orsolyának. Nick. 1562. március 5. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 291.

maradni, hanem az szobából egy köves kamrába be kelle vinnünk” végül éjjel után sikerült elaludnia, hajnalban pedig már a torka fájt.

Más betegségeket könnyebb tüneteik alapján azonosítani, például a tuberkulózist, amelyben az a Borbála asszony szenvedhetett, akinek „tödője, mája rothadt” és „vért pök s az szája oly bides, hogy feljebb nem lehet”.⁴⁵ Egyeseket pedig majdnem biztosan meg tudunk határozni: ide tartozik a levelekben leggyakrabban feltűnő – egyébként általában férfiak körében gyakoribb – két betegség, a vesekő⁴⁶ és a köszvény⁴⁷. Mindkettő az életmódra vezethető vissza: a gyakran pusztán „*kőnek*” vagy „*fővenynek*” nevezett vesekő hátterében valószínűleg az elégtelen vízfogyasztás állhatott, hiszen az emberek a gyakran megbetegedéshez vezető „*nyersvíz*” helyett általában inkább vizezett bort ittak, a köszvényt pedig az arisztokrácia körében gyakori túlzott húsfogyasztás okozhatta.

Az életmód egészségre gyakorolt hatásának a korban is nagy szerepet tulajdonítottak és a humorálpatólogiai szemlélet itt is érvényesült. A legfőbb kíváncsi a mértékletesség volt, hiszen a tobzódás, a torkosság felborította a test egyensúlyát és mind a hat nem természeti dolog, mind a keresztény erkölcsök területén is főbűnnek számított. Frankovith Gergely a következőképpen példázta a betegségek természetét: „vagon olly iuegis kiből bort isznak hogy vegtere meg hasadoz es meg rosdasul az bortul: azonkeppen az emberekis az mertekletlen tobzodo elet miat meg veznek”⁴⁸. Az életmód szabályozásának legfontosabb eleme az étel és ital mennyisége és minősége volt, hiszen: „aminemő etellel es itallal él az ember, az veris hasonlatos lezen hozza”⁴⁹. Ily módon a gyomor, amely „minden tagoknak annyok”⁵⁰ a test talán legfontosabb szervének számított.⁵¹ Természetesen a testi táplálék mellett a lélek tápláléka épp olyan fontos volt, mert „Elteti es taplallya az testöt kilse keppen az etel es ital: ismeg belső keppen elteti az lelköt chak az igaz hit es az Isten igeie”⁵².

Bár végső soron minden betegséget Isten bocsátott az emberekre, a beteg test meggyógyításának eszközeiről is gondoskodott és a teremtett világot megtöltötte különböző

⁴⁵ Bakics Anna Révay Mihálynak. Szklabinya. 1560 október 14 Közli: DEÁK 1879. 26–27. No. 27.

⁴⁶ Bagodi Márta Kanizsay Orsolyának. Sajtoskál. 1563. [dátum nélkül]. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 312. Továbbá: Nádasdy Anna Nádasdy Tamásnak. Szalónak. 1552. augusztus 10. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 92.; Szalay Kelemenné Ghicz Zsuzsa Zsuzsa Kanizsay Orsolyának. Berzence. 1558. december 24. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 204.; Sygér Anna Máriássy Zsigmondnak. Márkusfalva. 1584. augusztus 24. Közli: DEÁK 1879. 72–75. No. 81.

⁴⁷ Nádasdy Kristófné Choron Margit Kanizsay Orsolyának. Egervár. 1569. [dátum nélkül]. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 362. Továbbá: Magóchné Maszay Eulália Magóchy Gáspárnak. Lednice. 1570. május 28. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 365–366.

⁴⁸ FRANKOVITH 1588. 102v.

⁴⁹ FRANKOVITH 1588. 23r.

⁵⁰ FRANKOVITH 1588. 23v.

⁵¹ Frankovith a gyomrot a forrásban lévő vízhez hasonlította, amelyben tetten érhető egyrészt a népi és a hivatalos gyógyászat keveredése, illetve a testről alkotott képekre jellemző metaforákban való gondolkodás.

⁵² FRANKOVITH 1588. 90v

„Fiuekben, fakban es egyéb rendbeli allatokban”⁵³ található orvosságokkal. Az elérhető gyógyszerek túlnyomó hányadát a gyógynövények valamilyen keveréke és azok különböző külső-belső módokon való használata jelentette (nem véletlen, hogy a *fyzerzam*⁵⁴ kifejezés a gyógyszer szinonimájaként szolgált). Ez magyarázza az olyan ismeretterjesztő művek népszerűségét, mint Melius Juhász Péter *Herbárium*⁵⁵, hiszen a legtöbb ember számára egyedül a gyógynövények jelenthettek gyógyulást.

Pécsi Lukács, amikor az erkölcsös nők feladatait határozta meg, közéjük sorolta azt is, hogy „szép draga füvekbül vizet egesse” és hogy „külömb külömbféle lichtariomat, es egyéb féle hazi chemeget” készítsenek „melyec neha az hazban betegseben szükségesec lehetne”⁵⁶. A Pécsi – illetve az általa felhasznált mű - által leírt feladatok a korra jellemző, elvárt női szerepeket tárják elénk, melyek mind a háztartás köré szerveződtek. Ide sorolható a nők gyógyító tevékenysége is, hiszen azok a gyógyítás terén is önellátóak voltak és nők a családtagjaik gyógyításában is magukra voltak utalva.

Annak ellenére, hogy a hivatalos gyógyítói lét útja zárva volt előttük, volt egy területe a kor orvoslásának, amelyet viszont sokáig szinte kizárólag nők irányítottak. A szülészoba a nők birodalma volt és szinte egy külön világot alkotott. A terhesség kitüntetett figyelmet kapott a korban, az általános felfogás szerint ugyanis minden történés hatással volt a születő gyermekre: az anya gondolatai a fogantatás pillanatában a gyermek testén tükröződhetnek vagy egy rossz látvány vetéléshez, vagy torzszülött gyermek világra hozatalához vezethetett.⁵⁷ A szülészoba egy átmeneti tér volt, ahol a nők élet és halál között lebegtek és férfi ezt csak ritkán zavarhatta meg.⁵⁸ Nagy szerepet játszottak ebben a kor illemszabályai, amelyek különösen akkor okozhattak gondot, ha egy orvosi vizsgálatról volt szó, hiszen egy férfi bármilyen érintkezése a női nemiszervvel szexuális aktusnak számított.⁵⁹ Különleges esetekben, ha valamilyen veszélyes helyzet lépett fel, vagy esetleg halott magzatot kellett eltávolítani, orvos segítségét kérték, de ahogy mai is, a szülések legnagyobb része komplikációk nélkül folyt, és ennek a folyamatnak az irányítása nagyon hosszú ideig a nők – általában egy bába – kezében volt.

⁵³ FRANKOVITH 1588. 13v

⁵⁴ Özv. Lövey Ferencné Kanizsai Orsolyának. [Báránd]. 1559. május 5. OSZK Kézirtár Fol. Hung. 2638. I. köt. 215.

⁵⁵ Egy Radvánszky Béla gyűjtéseire támaszkodó mű majdnem 800, a Herbáriumon alapuló, kéziratokban fellelhető receptet sorol fel⁵⁵ és egészen a 18. század végéig találunk olyan kéziratokat, amelyek a Herbáriumból merítenek. Ld. Medicusi és borbély mesterség. Régi magyar ember-és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk. HOFMANN Gizella. (Adattár XVI-XVIII. századi Szellemi Mozgalmak Történetéhez 9.) Budapest 1989.

⁵⁶ PÉCSI 1591. 73r–74v

⁵⁷ RUBBLACK 1996. 95.

⁵⁸ RUBBLACK 1996. 86.

⁵⁹ GREEN 2008. xi.

Ahhoz, hogy megértsük a szülést övező mentalitást, egyúttal a női testről alkotott képzeteket, szükséges, hogy megismerkedjünk a női test megítélését formáló elméletekkel. Ebben az esetben is az ókori szerzők a legmeghatározóbbak, akik a női testet is humorálpatológiai keretben értelmezték, melyben központi szerepet játszott a vér, az életerő forrása, így a legfőbb testnedv. Arisztotelész emberképe alapján a nő egy hidegebb, alacsonyabb hőfokon égő, így tökéletlen organizmus: míg a férfiak a megemésztett ételből a felesleges energiáikat kiizzadják vagy szórt növesztenek belőle, a nőknek a „tökéletlen égés” miatt szüksége van egy másik purgálási módszerre, ez pedig a menstruáció.⁶⁰ A menstruáció így ebben az értelmezési koordináta rendszerben a női test fiziológiájának legfontosabb eleme, és ha elmarad, a felesleges anyagok bent maradása miatt a testnedvek egyensúlyának felborulásához, és így betegséghez vezet.⁶¹ Ezen okból kifolyólag a középkori és kora újkori forrásokban fellelhető női orvosságok legnagyobb hányada a menstruáció megindítására használatos.⁶² Központi szerep jutott a menstruációnak a különböző fogantatással kapcsolatos elméletekben is, melyek szerint a nők és férfiak is rendelkeztek maggal, azaz *spermával*, ami a nőknél a menstruációs vért jelentette, ezt pedig a férfi magja termékenyítette meg.⁶³ Szintén ókori eredetű az a – Pliniushoz (Kr. u. 23 – 79) köthető – középkorra széles körben elterjedt gondolat, hogy a menstruáció mérgező, ami bizonyára hozzájárult a nőkről kialakított negatív közép- és kora újkori képhez.⁶⁴ Nem véletlen tehát, hogy a magyar nyelvű források is gyakran, mint „*rútság*” hivatkoznak rá.

A nők negatív megítélésében a legerősebb szerepet azonban a Bibliában megjelenő – az arisztotelészihez hasonló – másodrangú nőkép játszotta. A Teremtés Könyvében a nő mintegy Ádám kiegészítéseként tűnik fel, aki bűnbeesésével megfosztja az emberi nemet a paradicsomi léttől, ami a korai kereszténység idejétől fogva alapvetően határozta meg a nőkhöz való hozzáállást. Ebből kifolyólag olyan vádak is érték őket egyes „Istentelen, igaz hittől elszakadtak” részéről, hogy az „Azzonyallatnak ninchen lelke, mert Adamnak chak teteméből terömtetött.”⁶⁵ Ezen vád súlyosságát jobban megértetjük, ha számításba vesszük azt, hogy a test és a lélek viszonyának tekintetében a nyugati világot az antikvitástól fogva egy dualista

⁶⁰ GREEN 2001. 20

⁶¹ GREEN 2001. 20

⁶² GREEN 2001. 20. Melius Juhász Péter művében számos erre alkalmas gyógynövényt sorol fel. Ld.: MELIUS 1578: Kecskerágó fa (Agnus Castus) 10; Moha (Muscus) 29; Cserelevelű fű (Trixago) 37; Pápa-fű (Cardus benedictus) 45; Egér tövis (Ruscus) 56–57; Olasz útifű (Alisma) 137–138; Gyűrű virág (Calihula) 72; Kakukfű (Serpillum) 117; Vad mezei fokhagyma (Allearia) 173–174; Fejér iröm (Absinthium) 158–160.

⁶³ PORTER 1997. 13.

⁶⁴ GREEN 2001. 22.

⁶⁵ FRANKOVITH 1588. 79r.

Frankovith a következőképpen kelt a nők védelmére: „En kedig az ellen azt mondom hogy az vadfabannis olthatnak szeled fa agatt”, tehát egyáltalán nem kérdőjelezte meg azok másodlagos szerepét.

emberkép jellemezte, ahol e kettő egy kényszerű szövetségben él egymással, a lélek felsőbbisége azonban egyértelmű a test fölött.⁶⁶ A test leértékelése pedig különösen jellemző a kereszténységre, ahol a zabolátlan test a lélek börtönéeként, egyenesen a bűn forrásaként jelenik meg⁶⁷: „Az lelek iora int, az test ismeg gonoszra.”⁶⁸ – fogalmazta meg Frankovith Gergely. A kizárólag testében élő nő így, ha lehet, még bűnösebb volt. A kereszténység mentalitásrendszerében tehát a nőknek gyakran egy alapvető negatív megítéléssel kellett megküzdeniük, hiszen a bűnbeesés ódiumát viselvén a női testet a bűn ősforrásának tekintették.

Míg az Ószövetségben a női test a bűn forrása, az Újszövetségben az életé, hiszen magát a Megváltót is egy nő – köztük a legszentebb és legtisztább – Szűz Mária hozta a világra. A 12. század nagy hatású egyházi írója, Clairvaux-i Bernát műveiben azt tanította, hogy a Szűzanya feloldozta a nőket Éva átka alól, protestáns papok pedig egyenesen „Isten műhelyeként” hivatkoztak a várandós nőkre.⁶⁹ A reformáció atyja, Luther Márton is azt hirdette, hogy ugyan a nők felelősek a bűnbeesésért, a gyermekek világra hozatala által megtisztulnak.⁷⁰ A női test bűnösségét ellensúlyozta, hogy egyúttal az élet forrása is, a szülés veszélyessége és fájdalmai pedig mindenki előtt ismertek voltak. Ezt a nők felhasználhatták arra, hogy saját életüket, sőt bizonyos mértékig környezetüket is irányítsák. Fontos mentsvár volt az alávetés alól a terhesség: férjüknek és közösségüknek kötelessége volt támogatni a várandós nőket.⁷¹ Különleges igényeiket nem csak közvetlen környezetük ismerte fel, hanem a hivatalos közeg is és számos törvény és városi rendelkezés ismeretes, amely valamilyen módon a várandós nőket támogatja.⁷²

A kora újkor női testről alkotott képében tehát az ókori elméletek, a Biblia, illetve azt értelmező szerzők nézetei keveredtek. A női test egyszerre a bujaság és a bűn jelképe volt és bár az új élet feletti monopólium némileg feloldozta őket, az saját életüket is veszélyeztette és korlátozta a szabadságukat, hiszen a fogamzásgátlás kora előtt a nőket a gyakori terhesség gyerekeikhez és háztartásukhoz láncolta. Bár a nők megítélése folyamatosan változásoknak volt kitéve, illetve regionális különbségeket mindenhol találhatunk, a kora újkor Európája még mindig egyértelműen a férfiak világa volt. Jól példázza ezt Luther, aki forradalmi vallási nézetei ellenére a kor nemi szerepeiben semmi kivetnivalót nem talált és a következőképpen foglalta össze a nők helyét a világban:

⁶⁶ PORTER 1997. 206.

⁶⁷ PORTER 1997. 213.

⁶⁸ FRANKOVITH 1588. 68r.

⁶⁹ RUBBLACK 1996. 88.

⁷⁰ RUBBLACK 1996. 87.

⁷¹ RUBBLACK 1996. 85.

⁷² RUBBLACK 1996. 88.

„A férfiaknak széles, nagy mellkasuk van és kicsi vékony csípőjük és több értelemmel bírnak, mint a nők, akiknek kicsi, keskeny mellkasuk van és széles csípőjük, hogy otthon maradjanak, nyugton üljenek, rendben tartsák a házat és gyermekeket szüljenek és neveljenek.”⁷³

⁷³ D. Martin Luthers Werke. Tischreden 1. Nr. 55. p. 19. Weimar 1912. Idézi: PORTER 1997.

II. Női gyógyítók és a női orvosolás színterei

A Luther által leírt női szerepnél némileg árnyaltabb képet mutat a 16. század közepén a Nyugat-Dunántúlon élő főrendű asszonyok tevékenysége: levélváltásaikból kiviláglik a nyugat-európai példáknál némileg önállóbb és a férfival egyenrangúbb szuverén társ alakja. Ez alapvetően két okra vezethető vissza. Az első természetesen társadalmi állásukból következik: az ország legnagyobb urainak, illetve hitveseiknek - bár az alapvető nemi szerepek alól ők sem lehettek kivételek - járó tiszteletnek köszönhetően sokkal nagyobb lehetőségük volt autonómiájukat gyakorolni. A második ok a 16. században Magyarországon uralkodó különleges helyzetnek, az őket körülvevő politikai-földrajzi környezetnek tudható be.

A török hódítást követően a magyar koronát megszerző Habsburgok elemi érdeke volt, hogy feltartóztassák a további előretörést, és ez a feladat a birodalomba betagozódó megmaradó országrészre, a Királyi Magyarországra hárult. Ebben központi szerepet játszott a Nyugat-Dunántúl, hiszen ez látta el a császárváros, Bécs védelmét. A terület kiemelt jelentőségét példázza a győri vár modernizálására költött tetemes összeg⁷⁴, illetve annak igen gyors visszafoglalása (1598) a tizenöt éves háborúban, 1594-ben történt eleste után. Bécs közelsége az itt birtokokkal rendelkező magyar arisztokrácia számára rendkívül előnyös volt, hiszen a Habsburg udvarban való jelenlét karrierjük kulcsát jelenthette. A Mohács utáni kettős királyválasztás és az azt követő zavaros, pártváltogatásokkal teli időszak pedig lehetőséget adott az új emberek felemelkedésére.⁷⁵ Az itt birtokokat szerző majd később a Habsburgok birodalmát oltalmazó, a török elleni harcban magukat kitüntető főurak ebből komoly politikai tőkét kovácsoltak. Közéjük tartoznak a Nádasdy, Batthyány, Erdődy és Zrínyi (illetve később az Esterházy) családok tagjai, akik 16. század során a Dunántúl legnagyobb birtokosai a voltak és akik nagy méretű főúri udvarokat működtettek. Ezek az udvarok az 1526 utáni Magyarországon óriási jelentőséggel bírtak, hiszen a királyi udvar határon kívülre kerülésével ezek lettek az ország politikai, gazdasági és kulturális központjai. Ezt a folyamatot egy sajátosan magyar történelmi fejleménynek tekinthetjük, ugyanis a kora újkorban a többi európai országban inkább a főúri udvarok eljelentéktelenedése volt jellemző az abszolutizmus központosító politikája nyomán.⁷⁶ Szintén magyar sajátosság, hogy az ezekben az udvarokban élő asszonyok az itt uralkodó különleges helyzet miatt nagyobb önállósághoz jutottak: mivel férjeik gyakran távol voltak, a végeken hadakoztak vagy a királyi udvarban forgolódtak,

⁷⁴ A Habsburgok a győri vár modernizálása közel 1 millió forintot költöttek. SZAKÁLY 1990. 128.

⁷⁵ ZIMÁNYI 1968 14.

⁷⁶ KOLTAI 2012 54.

sokszor őket helyettesítve feleltek a birtokok irányításáért, sőt akár védelméért is. Jó példa erre az, amikor Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya (1521–1571) és Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin (1502. k – 1575 k.) – a soron következő fejezet központi alakjai – miután Nádasdy Tamás távollétében rájuk bízta a végek védelmét ők „Beszprémnél igin megvertí[tö]k volt az törököket” ennek nyomán pedig férje ismét arra kérte az asszonyt, hogy „Most is azért mindenfelől vigyáztass és emberkedjél, és az végöknek viseld szorgalmatos gondját.”⁷⁷

A főúri és királyi udvarok kutatása hosszú ideje mind a magyar mind a nemzetközi történetírás homlokterében van, mint a művelődés– és mentalitástörténet kiapadhatatlan forrása.⁷⁸ Az „udvar” évszázadokig az európai kultúra integráns része volt, épp ezért a kor magyar nyelvében is több jelentéssel bírt. Az *udvar* a mai „házhoz tartozó, körülkerített terület” jelentés mellett nem csak az úr tartózkodási helyét, az épített környezetet jelentette, hanem egy intézményt is jelölt, az urat körülvevő személyek összességét. Ezen kívül igei formájában annyit tesz, mint az uralkodó környezetében lenni, azt szolgálni, illetőleg ott megfelelően viselkedni, melynek emlékét mai is őrzik – természetesen átalakult jelentéssel – az *udvariasság*, vagy *udvarol* szavaink.⁷⁹

Az udvar tehát egy mobil intézmény volt, hiszen nem helyhez, hanem személyhez kötődött. Ugyanebből az okból származott dinamikussága is, mert felépítése tükrözte az úr társadalmi helyzetét, vagyonát, közéleti szerepét, életkorát és személyiségét is és ennek megfelelően változhatott. Az úrhoz kötődő személyek, az ő családjához, *famíliájához* tartoztak, ami szó korabeli értelmében nem csak a vérségi kapcsolatokat jelentette, hanem az úr szolgálatában álló személyeket is. Ez a kiterjesztett család a birtokokhoz hasonlóan öröklődhetett és beletartoztak az őt közvetlenül szolgáló nemesek, de tágabb értelemben az uradalmakat, várakat ellátó személyzet is. Az udvarban szolgáló nagy számú személy számtalan feladatot látott el és nekik köszönhetően az udvar egyszerre volt többek között reprezentatív és adminisztratív, szórakoztató és oktató–nevelő funkciókat ellátó intézmény is.⁸⁰

Az élet legtöbb területéhez hasonlóan, az udvarban is a férfiak dominanciája volt jellemző, a nőket nagyrészt csak a háztartási vagy nevelési feladatot ellátó személyek között találhatunk. Az udvart működtető úr felesége vagy esetleg özvegy édesanyja azonban saját – a családfőébe betagozódó és természetesen jóval szerényebb – udvar tartására volt jogosult, ahol az arányok kedvezőbbek voltak.⁸¹ Ez a női udvar a kor illemszokásait tükrözve általában térben

⁷⁷ Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának. Pozsony 1559. június 9. Közli: VIDA 1988. 219. No. 167.

⁷⁸ A királyi udvar, mint mentalitásformáló erő: Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*.

⁷⁹ KOLTAI 2012. 16–18.

⁸⁰ A főúri udvarok személyzetéhez ld. 2-es számú melléklet.

⁸¹ KOLTAI 2012. 22.

is elkülönült a férfiakétól és a legtöbb várban/várkastélyban női lakrészt vagy szárnyat tartottak fenn, ahova férfiak csak ritkán léphettek be.⁸²

Az európai főúri udvarok minden esetben az uralkodó udvarát igyekeztek lehetőségeikhez képest utánozni és ez nem volt másképp az asszonyokat illetően sem. A vizsgált korszakban így a királyi Magyarország női udvarainak a mindenkori Habsburg császárnék szolgáltattak mintát. Bár ezek számos elemükben tükrözték a férfiakét, a kor női szerepeinek megfelelően egészen más feladatokat is, illetve ennek megfelelő személyzetet jelentettek. Ahogy a férfiaknál, az alapvető cél a ranghoz illő, reprezentatív kíséret biztosítása volt.⁸³ Ezt fiatal hajadonok, az asszonynál természetesen alacsonyabb társadalmi rangban lévő nemesleányok látták el. A korban általában a német nyelvből átvett *fraucimer*, *frajcimer* [ném. *Frauenzimmer*] néven hivatkoztak rájuk és a kíséret mellett ők feleltek a nemesasszony szórakoztatásáért. Ezek az udvarhölgyek, társalgónők maguk is saját szolgálkával és inasokkal rendelkeztek és az udvari élet központi elemének tekinthető tapasztalat- és kapcsolatszerzés miatt kerültek az udvarba, de ennek célja az ő esetükben nem a katonai, vagy egyéb hivatalos pozíciók megszerzése volt (nem is lehetett), hanem a rangjuknak megfelelő házasság. Amennyiben ezt sikerült elérniük, elhagyták az udvart, hiszen már saját udvarra volt jogosultak, férjük égisze alatt.⁸⁴

A női udvar irányításáért, mintegy udvarmesterként [német megfelelője a *Hofmeisterin* / *hopmesterné*] egy különleges pozícióban lévő személy, a *vénasszony* (néha *öregasszony*) felelt, aki miként a neve is mutatja, általában – azonban nem kizárólag – egy idősebb özvegyasszony volt. Feltételezhető, hogy a „vén” egyúttal a kívánt tulajdonságokra, a bölcsességre és a tapasztalatra is vonatkozott, előnyt jelenthetett például, ha voltak gyermekei. Kiválasztásuknál a tapasztalat mellett a megbízhatóság és a személyes ismeretség volt a legfontosabb tényező, ugyanis feladataikból adódóan kifejezetten bizalmi helyzetben álltak.⁸⁵ Igen sokszínű szerep volt az övék: nem csak a fraucimereket irányították, de gazdasági és nevelési feladatokat is elláttak. Gazdasági feladataik legfőképpen a konyha és annak működése köré szerveződtek, például ők feleltek a konyha edényeinek rendben tartásáért, illetve ők rendelkeztek az uradalomhoz tartozó majorságban megtermelt javak, mint a bor, a hús, a tejtermékek, a zöldségek és gyümölcsök vagy a viasz begyűjtése, nyilvántartása és kiadása fölött. A begyűjtött viaszból készült gyertyákat is általában ők osztották ki és a ruhanemük tárolására és azok javítására is ügyeltek. A vénasszony egyúttal részt vett nem csak a főúri

⁸² KOLTAI 2012. 385.

⁸³ KOLTAI 2012. 386.

⁸⁴ KOLTAI 2012. 373–375.

⁸⁵ NAGY 2007. 12–14.

család gyermekeinek, de az udvarban élő más kisgyermek, például a fraucimerek nevelésében is.⁸⁶ Az udvar kisgyermekét gondozó szoptatós dajkát és szárazdajkát is a vénasszony felügyelte, és ha az asszonyság elutazott és gyermekeit az udvarban hagyta, valószínűleg ő viselt gondot rájuk.⁸⁷

A vénasszony feladatait összehasonlítva a Pécsi Lukács által meghatározottakkal alapvetően azonos szerepeket találunk. A főzés, a ruhák varrása és javítása, a gyermekek nevelése, tehát összefoglalóan a háztartás működtetése és irányítása, mind a társadalom alsóbb rétegeiben, mind a főúri udvarokban a nők legfontosabb feladatai közé tartozott. A női udvarokban a reprezentációtól eltekintve az alapvető feladatok azonosak voltak, a különbség a léptékben rejlett. Pontosan ezért, az udvarnak ezen kitágult, „óriás háztartás” jellege miatt volt szükség a vénasszonyra, aki az ehhez kapcsolódó feladatokat koordinálta és irányította, akár az úrnő távollétében is. Hiszen számtalan embert kellett élelmezni és ellátni, ruháikat rendben tartani, gyermekeikről gondoskodni és azokat nevelni és ha megbetegedtek, ápolni és meggyógyítani. A méretből következően az udvarok az erre szakosodott személyzettel is rendelkeztek: a gyógyításért általában az udvari doktorok, borbélyok feleltek. Az általuk használt gyógyszerek elkészítéséről is gondoskodni kellett, így a nagyobb udvaroknak saját patikája volt, az azt fenntartó patikussal. Batthyány Ferenc udvara biztosan rendelkezett gyógyszerésszel, aki velük utazott és az „*withy orwossag*”⁸⁸-ért felelt, ahogy Nádasdy Tamás udvarában is szintén volt patikus.⁸⁹

Bár nehéz megítélni, maguk az udvart tartó asszonyok pontosan milyen mértékben vettek részt a gyógyításban, egyesek, mint Svetkovics Katalin, kiterjedt gyógyító tevékenységet folytattak. A Batthyányok történetében nem ő az egyetlen: ötven évvel később, II. Batthyány Ferenc felesége, Lobkowitz Poppel Éva is híres volt orvosságairól.⁹⁰ Mivel férjével nem született gyermekük, annak korán elhunyt testvérének fiát majd unokáit nevelték, számos más nemes gyermeke mellett. Ilyenek voltak például Zrínyi Miklós (1508–1566) lányai, akiket anyjuk halála után a Batthyány udvarba küldött nevelkedni.⁹¹ Az udvart, mint a kapcsolatépítés helyszínét jól példázza, hogy az udvarhölgyként itt nevelkedő Zrínyi Dorottyát az egyik nevelt

⁸⁶ KOLTAI 2012. 379–382.

⁸⁷ NAGY 2007. 16.

⁸⁸ Svetkovics Katalin Batthyány Kristófnak. Pornó. 1563. január 22. Közli: TERBE 2010. 85–86. No. 33.

⁸⁹ Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának. Pozsony. 1561. november 13. Közli: VIDA 1988. 277–278. No. 218. továbbá: Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának. Bécs. 1559. június 6. Közli: VIDA 1988. 233–234. No. 180.

⁹⁰ Poppel Éva gyógyító tevékenységéhez: ld. „Im küttem én orwosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. S. a. rend. Kincses Katalin. 1993. Budapest.

⁹¹ TERBE 2010. 23.

fiú, a későbbi külön mecénás⁹² Batthyány Boldizsár vette feleségül, összekötve a két nagy családot.

Talán az udvarában állandóan jelen lévő nagy számú gyermeknek, illetve betegségeiknek köszönhető, hogy Svetkovics Katalin ilyen gyakorlott volt a gyógyításban. Családtagjainak kérésére szívesen küldött különböző orvosságokat, sőt, úgy tűnik örömet lelte ebben a gyógyító szerepben. „Ennek wthannaÿs gÿakorlatossaggal keg[yelmed] megh keressen az keg[yelmed] nÿawalÿaÿarwl”.⁹³ – írta egyiküknek. Mikor Boldizsár felesége beteges volt, felajánlotta, hogy ha „ol Betegseghe wagÿon hozza menÿek, megh lassam es mÿbwł Twttam wolna Tanachyotes agÿak Nekÿ”, illetve felszólította Boldizsárt, hogy tartózkodjanak az utazástól „Ne Razatnaÿa hanem Lenne chÿndesseghel”, nehogy kiújuljon betegsége.⁹⁴ Mikor a házaspár fia beteg lett, „feÿeczkeÿe kj fakadozzoth”, a következő tanáccsal látta el: „Semmÿwell Ne kenÿesse, Sokal Job hogj az Ruthsagh kÿ folÿon Belole”.⁹⁵ Gyógyító tevékenysége nem korlátozódott családjára, ismerőseinek is szívesen adott egészségügyi tanácsokat. Legtöbb ilyen jellegű levele Nádasdy Tamásnak és feleségének, Kanizsay Orsolyának szól. A házaspárral minden bizonnyal baráti viszonyt ápolhatott, 1552-ben „mulatságra” is hívták⁹⁶, illetve erről tanúskodik az is, hogy az asszonnyal az 1560-as években közös orvost tartottak.⁹⁷ Legfőképp a környezeti hatásokkal kapcsolatban intette őket, óvta Kanizsay Orsolyát a szeles időben való fürdéstől⁹⁸, a *hew idew*-től⁹⁹ és a „Nÿers wÿz” helyett a „fewth wÿz”¹⁰⁰ fogyasztására buzdította, hiszen „nem Akarnam kegelmedet [...] weztenem e zonzedsagban”¹⁰¹ Jó kapcsolatuk az asszony haláláig kitartott, élete utolsó hónapjaiban is küldött neki gyógyszert.¹⁰²

Kettejük kapcsolatrendszerén keresztül kibontakozik előttünk egy, az itt élő asszonyokra jellemző – természetesen nem kizárólag – orvosi jellegű együttműködés, kölcsönös segítségnyújtás, tanácsadás. Fontos szempont ennek tevékenységnek a szociális aspektusa, hiszen a gyógyítás akár presztízskérdéssé is válhatott: egy hatásos gyógyszer küldése, más nemesek, vagy gyermekük meggyógyítása kétségtelenül emelte a gyógyító

⁹² Batthyány Boldizsár tudomány- és művészetpártoló tevékenységével Bobory Dóra behatóan foglalkozott. Ld. Bobory Dóra: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*. Budapest 2018.

⁹³ Svetkovics Katalin Batthyány Kristófnak. Szalónak. 1563. április 5. Közli: TERBE 2010. 86–87. No. 34.

⁹⁴ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1568. május 7. Közli: TERBE 2010. 125–127. No. 84

⁹⁵ Svetkovics Katalin Batthyány. Boldizsárnak. Kőszeg. 1574. december 14. Közli: TERBE 2010. 254. No. 251

⁹⁶ Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak. Németújvár. 1552. augusztus 30. Közli: TERBE 2010. 72. No. 16.

⁹⁷ Svetkovics Katalin Batthyány Kristófnak. Németújvár. 1568. február 5. Közli: TERBE 2010. 121–122. No. 79. Továbbá: Svetkovics Katalin Kanizsay Orsolyának. Szalónak. 1565. május 23. Közli: TERBE 2010. 90–91. No. 39.

⁹⁸ Svetkovics Katalin Kanizsay Orsolyának. Rohonc. 1550. április 22. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 38.

⁹⁹ Svetkovics Katalin Kanizsay Orsolyának. Németújvár. 1551. június 8. Közli: TERBE 2010. 68–69. No. 11. továbbá: No. 13.

¹⁰⁰ Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak. Németújvár. 1552. július 27. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 91.

¹⁰¹ Svetkovics Katalin Kanizsay Orsolyának. Rohonc. 1550. április 22. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 38.

¹⁰² Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1571. január 27. Közli: TERBE 2010. 221–222. No. 204.

asszony tekintélyét, különösen akkor, ha a „páciens” magasabb társadalmi osztályba tartozott. Ezen kívül pedig az ajándékok, varrásminták (*példák*) küldése mellett a gyógyító praktikák megosztása is a jó kapcsolatok ápolását szolgálta.

A levelekben feltűnő „orvosságok” által képet kaphatunk arról, milyen jellegű gyógyszerek álltak az asszonyok rendelkezésére. Svetkovics Katalin például Batthyány Boldizsárnak küldött fejfájásra való vizet¹⁰³, sóskavizet¹⁰⁴, orrvérzésre való gyógyszert és fodormentát¹⁰⁵, „széket szerző”, hashajtó szirupot¹⁰⁶, sőt még süketséget gyógyító olajat is¹⁰⁷, a meg nem nevezett orvosságok, gyökerek, füvek mellett. Kanizsay Orsolyától más asszonyok kértek „eper wyz”¹⁰⁸-et „kw” ellen, „javor zyl awagy egieb orvossagot”, szintén „kw” ellen¹⁰⁹ és „lalus (babér) olay”-t¹¹⁰ és „feier borba” főtt „Benedicta fiet”¹¹¹. Ezeknek a gyógynövényekből készült főzeteknek, italoknak, kenőcsöknek a receptjeit pedig levélben is elküldték egymásnak: például Kanizsay Orsolyának köszvény kezelésére használatos gyógyszert ajánlottak, amely „pwnkosd elwt” szedett „belend fw” -ből készül, elkészítéséhez pedig „aprora szagatiak es eg faszikba rakyak be hoty es syre leszen”¹¹². Ezt az előszóban vagy levelek alapján szerzett és a háztartásokban nélkülözhetetlen orvosi tudást általában összegyűjtötték és receptes könyvekbe foglalták, melyek tartalmát aztán egymás között cserélhették, lemásoltathatták. Aintzingerné Dersffy Potentia, amikor Kanizsay Orsolya betegsége nyomán gyógyszeres könyvét kölcsön adta Nádasdy Tamásnak, kérte, hogy „yratna ygen hamar le” mert két kisfiának, ha „wamellyknek my nawalyaya terthenyk, awagy hazam nepenekys... egieb doctorth nem keressek, Hanem chak ez kewnyweth wezem elew, es minden doctorsagot chak ebbewl kessethek”.¹¹³

A nyugat-dunántúli udvarok Bécs közelségének köszönhetően a gyógyszerek beszerzése szempontjából szerencsés helyzetben voltak, mert innen mind az az egyszerűbb, mind a ritkább orvosságokhoz könnyen hozzájuthattak. Nádasdy Tamás orvosa egy új

¹⁰³ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1571. február 26. Közli: TERBE 2010. 224–225. No. 209.

¹⁰⁴ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1569. augusztus 2. Közli: TERBE 2010. 178. No. 147.

¹⁰⁵ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1568. november 29. Közli: TERBE 2010. 248. No. 242.

¹⁰⁶ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1570. január 17. Közli: TERBE 2010. 197. No. 169.

¹⁰⁷ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1571. február 10. Közli: TERBE 2010. 222–223. No. 206.

¹⁰⁸ Kerecsényi Szalay Kelemenné Ghiczy Zsuzsa Kanizsay Orsolyának. Berzence. 1558. december 24. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 204.

¹⁰⁹ Bagodi Márta Kanizsay Orsolyának. Sajtoskál. 1563. [Dátum nélkül]. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 312.

¹¹⁰ Nádasdy Kristófné devecseri Choron Margit Kanizsay Orsolyának. Egervár. 1569. november 4. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 360.

¹¹¹ Zemchey Orsolya Kanizsay Orsolyának. Nick. 1562. március 5. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 291.

¹¹² Nádasdy Kristófné devecseri Choron Margit Kanizsay Orsolyának. Egervár. 1569. [Dátum nélkül]. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 362.

¹¹³ Aintzingerné Dersffy Potentia Nádasdy Tamásnak. [Hely nélkül]. 1555. [december 2.] OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 139.

gyógyszertár létesítése kapcsán azt írta neki, felesleges Velencéből¹¹⁴ olyan gyógyszereket hozatni, „ami Bécsben a segítő orvosnak mindig a keze ügyében van”.¹¹⁵ A nagy választék az orvosokra, borbélyokra is kiterjedt, hiszen a császárváros és a Habsburg udvar bizonyára vonzotta a különböző gyógyító személyeket. A kiváló kapcsolatokkal rendelkező főuraknak így a legkelendőbb, legképzettebb orvosokhoz volt hozzáférésük. Batthyány Ferenc, mikor Batthány Gáspár (Boldizsár öccse) betegeskedett, Bécsbe vitte „egi fewues doctorhoz, Melý doctor masth Saxoniaý herczeghnetewl Jewt ala”.¹¹⁶ A Nádasdyaknak, Batthyányaknak arra is meg volt a lehetősége, hogy a császár borbélyának szolgálatait igénybe vegyék: Svetkovics Katalin Batthány Boldizsárt arra kérte, ha a „czjazar Barbelawal zembe lenne” sebkötőzésre való gyógyszert kérjen tőle.¹¹⁷

Az asszonyok nem csak az orvosi tudást és a gyógyszereket osztották meg, hanem az udvarukban szolgáló gyógyító személyzetet is egymás rendelkezésére bocsátották, esetleg más gyógyító személyeket ajánlottak. Tevékenységük egészen nagy távolságokra is kiterjedhetett: Pekry Anna, a temesvárt védő Losonczy István özvegye a felvidéki Terebesről köszönte meg Nádasdynénak hogy „Doktor uramot az en zerelmes leanyomhez enny földre el bochata, es Neky enny ideyg valo zabatsagot adot volt”.¹¹⁸ Egy másik asszony pedig Pozsonyból kérte, hogy „Gyogytason meg the nag[yságod]”.¹¹⁹ Kanizsay Orsolya udvarát tehát joggal nevezhetjük egyfajta „gyógyító központnak”, amelyet annak méretére, földrajzi helyzetére, illetve az asszony kiterjedt kapcsolatrendszerére vezethetünk vissza.

Kapcsolataikat ezek a családanyák természetesen igen gyakran gyermekeik egészsége érdekében használták fel és számos olyan levelet találunk melyben az asszonyok segítségért fohászkodnak, gyógyszert kérnek, vagy tanácsot meggyógyításukra. Ilyen például Török Ferencné Guthi Borbála, aki a nemrég anyává vált Kanizsay Orsolyától kért segítséget, mert kislánya „az apró vörös himlő tüzes, minden testét befogta, az szemeivel is aleg lát” és kéri „tudakozzék még az doctortól, ha kell-e orvosolni és mivel kell orvosolni”.¹²⁰ Bár Kanizsay Orsolya szerint nem himlőről volt szó, mert férjének a levelet továbbítván azt írta – ahogy egy inástól megtudta – „úgy jött ki mint egy sömör és erősen viszketteti és mint egy kása úgy omol

¹¹⁴ Velence ebben az időben keleti kereskedelmi kapcsolatai miatt a gyógyszerészet központjának számított. Ld. PORTER 1998. 116.

¹¹⁵ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Sárvár]. 1554. november 15. Közli: VIDA 1988. „Szerelmes Orsikám” 99–103. No. 71.

¹¹⁶ Svetkovics Katalin Batthyány Kristófnak. Vinnice. 1561. szeptember 9. Közli: TERBE 2010. 83–84. No. 30.

¹¹⁷ Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak. Németújvár. 1570. május 23. Közli: TERBE 2010. 208. No. 186.

¹¹⁸ Losonczy Istvánné Pekry Anna Kanizsay Orsolyának. Terebes. 1568. augusztus 26. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 345.

¹¹⁹ Bodo Ferencné Harmathy Kata Kanizsay Orsolyának. Pozsony. 1564. február 9. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 300.

¹²⁰ Török Ferencné guthi Országgh Borbála Kanizsay Orsolyának. [Hely nélkül]. 1557. június 24. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 169.

kü, minden módja az oltvarhoz”.¹²¹ Mindenesetre a kezelés sikeres lehetett, mert Guthi Borbála gyermekei – Török Bálint unokái – mind megérték a felnőttkort. Három évvel később Kanizsay Orsolyának írt leveléből megtudjuk, hogy lányával és fiával együtt egészségesek, ám kisfiának „igen megien az hasa a mit meg eszyk sem emeszhet meg”¹²² ezért arra kéri, küldjön neki „írt” és es „egieb fele orwossagotys arrol valot”. Ezek a gyermekek tehát túléltek betegségeiket, ahogy annak az asszonynak a gyermekei is, akik már átvészelték a kanyarót és akik számára édesanyjuk aszalt gyümölcsöt kért Kanizsay Orsolyától lábadozásuk segítése érdekében, amennyiben az „Bewen vagyon” neki.¹²³ Szintén gyümölcsöt kért tőle az a merőben más helyzetben lévő asszony, akinek gyermeke „ystennek markaba wagyon” és „pomagranat”-ot – tehát gránátalmát – és narancz”-ot, illetve „fwszerszamot” kér számára, hiszen „a beteg ember ezeket ygen kywannaja”.¹²⁴ A vizsgált levelek közül hangnemében a legkétségbeesettebb egy Nádasdy Zsuzsanna által testvérének, Nádasdy Tamásnak írt levél.¹²⁵ Nádasdy Zsuzsanna újdonsült nagyszülő volt, lányának „Kalaranak let germeke”, azonban nem örülhetett unokája születésének, ugyanis Klára súlyosan megbetegedett: a szülés után „azon hamar az hydeg lelthe es az okadat rea esset volt, abol az hewsig rea eset kyt semmy keppen el nem tudok vala allatny”. *Mestruája* (menzesze) megállt, és „az saar kedyg mondhatatlan megyen twle”, tehát erős hasmenése is volt, illetve enni sem tudott. Állapota olyan súlyosra fordult, hogy „nem zolhat eg sot es”. Anyja szerint „kyvaltkepen az hewseg ewlj megh” így az testvérehez fohászkodott segítségért, hogy „myt twd, wag az doktor irya meg”, küldjön orvosságot és az „Zyz mariaert ne had eben”. Klára későbbi sorsáról nem tudunk meg többet, azonban kétséges, hogy túlélte betegségét: tünetei alapján a korban nagyon gyakori és általában halálos kimenetelű gyermekági lázban szenvedhetett.

Mint látható, egy gyermek születése a nagy fájdalom mellett rendkívüli veszélyt is hordozott magában, de a nők életében (a házasság mellet) kétségtelenül a legfontosabb esemény volt a korban is. Ha az „wrysthen y kegelmesegebvl adoth egy fyw magzathoth”¹²⁶ vagy „egy szép leány magzatot ada”¹²⁷, a nők számára az illem azt diktálta, hogy felajánlják az újszülött szolgálatait az idősebb családtagoknak vagy társadalmilag feljebb állóknak. Például az előbb említett „leány magzat” –ot: „ha úr isten élteti ez mi szép leányunkat ennyivel több zolgáló

¹²¹ Kanizsay Orsolya Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1557. június 25. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 171.

¹²² Török Ferencné Guthi Országgh Borbála Kanizsay Orsolyának. Pápa. 1560. szeptember 27. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 266.

¹²³ Szalay Kelemenné Ghiczy Zsuzsa Kanizsay Orsolyának. Csapod. 1567. április 4. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 327.

¹²⁴ Lövey Ferencné Kanizsay Orsolyának. Bátor. 1559. május 5. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 215.

¹²⁵ Nádasdy Zsuzsanna Nádasdy Tamásnak. [Fakos]. 1548. [Dátum nélkül]. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 24.

¹²⁶ Alapy Borbála Kanizsay Orsolyának. [Szentivánzelina]. 1562. június 12. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 297.

¹²⁷ Zay Anna Zay Ferencné Garai Bánffy Borbálának. Adorján. 1564. december 15. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 318.

leánya leszen te kegyelmednek zerelmes asszonyom zerelmes anyám” – írta a levél szerzője édesanyjának. Egy másik asszony pedig azt írta, midőn gratulált a címzett unokájának megszületéséhez, hogy „immár bizony én rajtam az szer, az Ur Isten adja, hogy én is hozhassak K[egyelmed]dnek egy szolgát”¹²⁸ – utalva a szülést övező társadalmi elvárásra is. Természetesen az újszülöttek gondozása rengeteg munkával járt az újdonsült anyák, nagyanyák számára. Például egy Kanizsay Orsolyához tervezett látogatást – akit férje halála kapcsán akartak „wysytalny” – egy „fiú magzat” születése akadályozott meg „ky myath mostansagh a mynth kegyelmed Jol thwgya sovha nem mehethwnk”.¹²⁹ Később, élete végén egy másik hozzá tervezett látogatást az hiúsított meg, hogy a látogató menyének, „kata azzonnak” lánya született, és a legyengült („igen megh nehezedek”) anyát ápolni kellett.¹³⁰

Azt, hogy milyen fontos esemény volt egy új „vendég”¹³¹ érkezte, nem csak a közvetlen, hanem tágabb környezetében – különösen, ha egy igen magas rangú családdhoz érkezett – megfigyelhetjük Kanizsay Orsolya terhessége nyomán. Aintzingerné Dersffy Potentia 1555-ben egy gratuláló levelet küldött Nádasdy Tamásnak az esemény kapcsán: „Lattya az wr Jsten hog oly Ewendethes Zywel hallottam az the kegyelmed eremet mynt hog ha aszonyom ew kegyelme en edes gyermekem wolna”.¹³² További jókívánságai között feltűnik a következő is: „Az erek myndenhato Wr Jsten aggya te kegyelmednek az ew edes magzattyath nagh eremmel es Jo zerenchewel Lathatny es zaporitsa meg Jsten kegyelmednek Magzatyth mykeppen abrahamnak az ew Nemzettseget”. Az asszony nem véletlenül használta a bibliai hasonlatot mely szerint Isten Nádasdyra „kegyelmes zemeywel tekenthet my keppen Regenten az wen Abrahamra es az ew Tharsara Sara aszonyra”. Nyilván ismeretes volt számára, hogy a több mint ötven esztendőes nádornak és feleségének majdnem húsz év házasság után még mindig nem született gyermeke. Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya ebben az időben minden bizonnyal a legprominensebb házaspár volt Magyarországon, aki rangjához illő, fényes udvart tartott fenn, melynek központjául a Kanizsay családi ősi fészke, Sárvár szolgált és amely valódi kulturális központ¹³³ volt ekkor az országban (elég csak Sylvester János Újtestamentum fordítására gondolnunk). Gyermeektelenségük, az örökös hiánya tehát a kortársak számára is mindenképpen figyelemreméltó volt, és bizonyára a pár számára is nem kevés szomorúságot

¹²⁸ Bakics Anna Paxy Annának. Szklabinia. 1560. november 1. Közli: DEÁK 1879. 29–30. No. 30.

¹²⁹ Alapy Borbála Kanizsay Orsolyának. [Szentivánzelina]. 1562. június 12. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 297.

¹³⁰ Zemchey Orsolya Kanizsay Orsolyának. Zsenye. 1570. szeptember 26. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 370.

¹³¹ Kanizsay Orsolya levele Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. október 1. Közli: VIDA 1988. 126. No. 90.

¹³² Aintzingerné Dersffy Potentia Nádasdy Tamásnak. [Hely nélkül]. 1555. július 10. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 132.

¹³³ Id. SZAKÁLY Ferenc: Sárvár, mint helyi kulturális központ. In: Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. szerk. Söptei István. 1999 Szombathely. pp. 87-104. (Nádasdy Ferenc Múzeum Kiadványai 3.)

okozott, érthető tehát, hogy Potentia asszony miért hallotta ilyen „Ewendethes Zywel” a házaspár „eremet”.

A gyermekáldás elmaradása Kanizsay Orsolya valamilyen nőgyógyászati jellegű betegségéből fakadhatott: Nádasdy Tamás már legalább 1547-ben levélben érdeklődött Svetkovics Katalintól olyan asszony felől, aki „az matrrarol thwdna valamÿtt”¹³⁴. Az asszony ekkor többeket is a figyelmébe ajánlott: a bécsi kancellár feleségét, aki „nylwan sokakatt gyógyottott” és Niklas Salm († 1550) gróf anyját, hiszen „az ÿs sokatt ÿartt thwdos”, illetve az előbb említett Aintzingerné Dersffy Potentiát is. Ezen levél kapcsán megfigyelhető, hogy egy, a nyugat–dunántúli–bécsi kapcsolatrendszerbe kiválóan beágyazott főúri asszony hogyan tudta azt felhasználni – jelen esetben – egy nőgyógyászati probléma kapcsán, megmozgatva annak különböző szálait a legmagasabb társadalmi rétegekből származó bécsi „thwdos” asszonyoktól a környéken élő más nemes asszonyokig. Az is látható, hogy bár a Nádasdy házaspárnak anyagi lehetőségeiket tekintve minden módja meglett volna doktort felfogadnia a probléma megoldására, mégis kifejezetten „asszonyembert” kerestek mert feltehetően nagyobb hitelt adtak a női test gyógyításában egy asszonynak. A gyógyulást végül nem egy asszony, hanem egy épp Itáliából visszatérő, művelt doktor hozta el, akit Nádasdy nagy hírű udvara vonzhatott oda: Szegedi Kőrös Gáspár, vagy ahogy humanista neve szólt, Caspar Fraxinus Zegedinus. Az ő munkája végre hosszú várakozás után megszabadította a házaspárt a gyermektelenségtől és 1555-ben megszületett Nádasdy Ferenc, a későbbi „fekete bég”.

¹³⁴ Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak. Szalónak. 1547. március 31. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 2638. I. köt. 20.

III. Esettanulmány: Szegedi Kőrös Gáspár és Nádasdy Ferenc születése

Szegedi Kőrös Gáspár egy felettébb érdekes része a magyar orvostörténetnek. Jelentősége abban rejlik, hogy amellet, hogy feltehetően ő tette lehetővé Nádasdy Ferenc megszületését – ami eleve nem kis teljesítmény –, Kanizsay Orsolya kezeléséről írt levelei fennmaradtak. Ezek lehetővé teszik, hogy betekintést nyerjünk egy 16. századi magyar orvos, nőgyógyász gyakorlatába. A férjnek küldött leveleiben – akivel egyébként a rangbéli különbségek ellenére jó viszonyt ápolt – a kora újkori orvoslás számos fontos eleme megjelenik. Megesett, hogy a kezelés folytatásában meggátolták az illemszabályok, ő ugyanis nem végezhetette el „a méhbe való gyógyszereknek a méhbe klistírral [klistély] történő beöntését” csak maga Nádasdy, vagy az erre betanított asszony, azonban az épp elhagyta az udvart.¹³⁵ Megfigyelhető a formálódó iskolai medicina és a népi orvoslás vetélkedése is, például amikor sértetten azt írja, hogy Kanizsay Orsolyát rábeszélte egy „kancsal kuruzsló a kezelés elhalasztására”.¹³⁶ Működését egy kiugró esetnek kell tekintenünk, mivel minden valószínűség szerint korának egyik legjobb magyar orvosával van dolgunk, legalább is a legjobbal, akinek módszerei megismerhetőek. A 16–17. század idejéből ugyanis mindössze száz orvost ismerünk, de gyakorlatukról nagyon keveset tudunk.¹³⁷ Csekély számukból egyrészt az következik, hogy a népesség legnagyobb részét borbélyok, sebészek, vagy még inkább képzetlen laikusok látták el, másrészt az, hogy igen kelendőek lehettek, főként azok körében, akik meg tudták fizetni őket. Nem kell csodálkoznunk tehát, ha az ország legnagyobb főura és a legjobb orvosa egymásra talált.

Szegedi Kőrös Gáspár, mint a neve is mutatja, Szegeden született, valamikor 1530 előtt. Életéről keveset tudunk: 1555-ben Sopronban polgárjogot nyert és a következő évtől pedig haláláig, 1563-ig Pozsony város orvost doktoraként szolgált. Itáliában tanult – feltehetően valamilyen főúri támogatással –, 1548 és 1551 között a padovai egyetemet látogatta, amely ebben az időben az európai orvostudomány központja volt és a kor legjobb orvosai tanítottak itt, mint Vesalius¹³⁸, vagy Matthiolus¹³⁹. Kőrös tehát idejének legmagasabb orvosi iskoláját képviselte. Doktori diplomáját végül a perugiai egyetemen szerezte meg, 1552-ben.¹⁴⁰ A

¹³⁵ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. Léka. 1554. június 11. Közli: VIDA 1988. 87–88. No. 65.

¹³⁶ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Sárvár]. 1554. október 13. Közli: VIDA 1988. 96–97. No. 68.

¹³⁷ SZLATKY 1983. 405.

¹³⁸ Andries van Wezel (1514–1564) németalföldi orvos – latin nevén Vesalius –, aki a *De humani corporis fabrica* (1543) című könyvében feltárta az antik anatómia hiányosságait.

¹³⁹ Andrea Mattioli (1501–1577) olasz orvos, botanikus. II. Ferdinánd és II. Miksa udvari orvosaként is szolgált. *De Materia Medica* című Dioszkoridész kommentárja nagy sikernek örvendett, többet között francia, cseh és német nyelvre is lefordították.

¹⁴⁰ GRYNÆUS 1993. 34–36.

következő évben így egy kiválóan képzett, világlátott, humanista világszemléletű orvosdoktor szegődött a Nádasdyak udvarába.

Műveltségének köszönhetően a hippokratészi iskola tagja volt, melynek módszereit behatóan ismerte. Nagy hangsúlyt fektetett a beteg gondos megfigyelésére és a környezet, illetve a levegő változásaira: például nem javallotta a Sárváron való tartózkodást az udvar számára mert az ottani levegőt „romlott és bűzös” –nek tartotta. Kanizsay Orsolya betegségét már az udvarba szegődésének kezdetén méhdaganatként azonosította és a kezelésre való felkészülés során „mind a régi, mind az újabb kori orvosok kiváló írásait” tanulmányozta.¹⁴¹ A következő két évben a gyógykezelést a különböző gyógyszerek, gyógyfüves fürdők alkalmazása mellett a hat „nem-természeti” dolog szabályozása jelentette: a doktor szigorúan megszabta az asszony étrendjét¹⁴², a pihenés és a testmozgás idejét, mértékét. Például az asszonynak a lékai vár dombján kellett sétálnia: „Mások segítsége nélkül jár a lejtőn lefelé gyakorlás kedvéért, s ha megengedném, kocsi nélkül menne felfelé is.”¹⁴³ Később bosszankodott is amiatt, hogy „a látogatók tömege ne zavarja meg a nagyságos úrnő számára általam jól előírt diétát. Megszokott órájában fekdüdjék le, s a megszokottban keljen fel.”¹⁴⁴ A nem-természeti dolgok közé tartozott az érzelmi állapot is: az asszony igen nehezen viselte férje állandó távollétét, a doktor pedig – valószínűleg nagyon helyesen – felismerte, hogy „jelenleg vigasztalásra van szükség, nem orvosságra, vigasztalóra, nem orvosra” és felhívta a nádor figyelmét, hogy ne hanyagolja el társát. Ekkor így jellemezte állapotát: „Közepes orrvérzés. Nagyfokú kiválasztása az üveges nyálkának, a melankóliának, az égetett epének. Elkedvetlenedések, szomorkodások, könnyek.”¹⁴⁵ – az asszony problémáját tehát kétségtelenül a nedvkórtan keretein belül értelmezte. Bár gyakorlatilag lehetetlen eldöntenünk, hogy az asszony milyen betegség(ek)ben szenvedett, joggal feltételezhetjük, hogy legalább részben pszichoszomatikus jellegű volt.

Azt ugyan nem tudjuk megállapítani, hogy a kezelésnek köszönhetően-e, de végül 1555 januárjában Kanizsay Orsolyának sikerült teherbe esnie, bár ezt az orvos nem tudta megállapítani. Március közepén azt írta Nádasdynak, hogy a megvizsgált vizelet¹⁴⁶ semmit nem mutat a „megfogant mag tekintetében”¹⁴⁷. Nem ismerte fel semmilyen „biztos jelét” a

¹⁴¹ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Ozaly]. 1553. október 18. Közli: VIDA 1988. 48–51. No. 46.

¹⁴² „a hamuban sült kenyeret és a csontvelőket száműztük, ezek helyett fonatos, vajas és tojásos kaláccsal él, csirke- és galambhússal, borjú-, bárány-, kecskehússal stb.” ld. Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. Léka. 1554. április 23. Közli: VIDA 1988.82–84. No. 61.

¹⁴³ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Léka]. 1554. április 4. Közli: VIDA 1988.85–86. No. 57.

¹⁴⁴ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. Léka. 1554. június 4. Közli: VIDA 1988.85–86. No. 63.

¹⁴⁵ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. Léka. 1554. április 26. Közli: VIDA 1988.84–85. No. 62.

¹⁴⁶ Az uroszkópia, a vizelet vizsgálata a hippokratészi orvoslás legfőbb diagnosztikai eszköze volt. Ld. PORTER 1998. 116

¹⁴⁷ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. március 15. Közli: VIDA 1988. 111–113. No. 81

fogamzásnak, viszont a menstruáció kimaradása miatt attól tartott, hogy „a daganat egyre inkább gyarapszik és növekedik” ezért a kezelés módosítása mellett döntött: „különféle folyadékban beveendő porokkal, tapaszokkal, kenőcsökkel, viasz kötésekkel, kenetekkel, gyógyfüves fürdőkkel”. A nádornak egyúttal azt írta „Itália is küld majd segítséget”, tehát feltehetően valamelyik tanulmányai során megismert orvos segítségét is várta. Látható, lelkiismeretes orvosként minden tőle telhetőt megtett betege gyógyulása érdekében.

Gyakran konzultált az antik mesterek műveivel: a nyár folyamán elolvasta Hippokratész könyveit a nyolc- és héthónapos szülésekről, illetve Galénosz munkáját a magzat kialakulásáról.¹⁴⁸ Ez alapján – tévesen – azt írta Nádasdynak „Augusztus folyamán új vendéget üdvözölhetünk.” Szeptemberben, a szülés előtt mindössze két héttel kelt levelében tájékoztatta Nádasdyt, „a szerencsés szülés napja közeleg”¹⁴⁹. Néhány nappal korábban ugyanis a nádorné álmatlanul töltötte az éjszakát, „nem nélkülözve a szülés előtt álló asszony fájdalmát” és a doktor is azt hitte, „ez éjjel érkezik meg az új vendég.” Leveléből megtudjuk, hogy Kanizsay Orsolya ekkora már a szülésre készülve elkülönülve élt néhány asszony társaságában, minden bizonnyal a vár női szárnyában. (Az udvarban élők számára világos volt, hogy a szülőszoba a nők domíniuma. A sárvári várnagy egy nappal korábban azt írta Nádasdynak, „csak az bábák, az kik ahoz valók”¹⁵⁰ vannak az asszonynál.) Gáspár doktor utolsó, szülést megelőző levele szeptember 30-án kelt.¹⁵¹ A nádort biztosította felesége állapota felől, aki jó egészségben volt és „napról napra várja szerencsés szülését.” Az orvos ezt – ezúttal meglehetősen pontosan – október tizedekére jósolta. Leveléből az is megtudjuk, miként számolta ezt ki: a magzat 40 nap alatt alakul ki, 80 nap amíg megmozdul, ezt követően pedig 160 nap telik el a szülésig, ez összesen „tudniillik 9 hónap és tíz nap” – Kőrös tehát viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezett a terhességgel és a magzat fejlődésével kapcsolatban. Utolsó értesülésünk a szülés előtt október elsejéről, magától Kanizsay Orsolyától származik¹⁵², aki ekkor már meglehetősen kétségbeesetten „az új vendégen” várakozott. „Nem tudom, hova lén el, immár nem tudom, mikorra kell várnom, de valamikorra Isten adja, akkorra kell várnom.” – írta a nádornak.

Az „új vendég” végül hat nap múlva, október 7-én, a kora hajlani órákban érkezett meg.¹⁵³ Körülményeit a sárvári várnagy Nádasdynak küldött leveleiből ismerhetjük meg, aki ezekben a hetekben akár napi két levelet is küldött az aggódó nádornak.¹⁵⁴ Őt felesége

¹⁴⁸ Hogy kik lehettek „orvosai” nem tudjuk, valószínűleg azokra a bécsi, talán pozsonyi, soproni orvosokra utal, akikkel korábban is konzultálhatott.

¹⁴⁹ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Sárvár]. 1555. szeptember 23. Közli: VIDA 1988. 124. No. 87.

¹⁵⁰ MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 33. d. Nr. 316 idézi: BAGI 2016. 220.

¹⁵¹ Szegedi Kőrös Gáspár Nádasdy Tamásnak. [Sárvár]. 1555. szeptember 30. Közli: VIDA 1988. 125–126. No. 89.

¹⁵² Kanizsay Orsolya Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. október 1. Közli: VIDA 1988. 126. No. 90.

¹⁵³ BAGI 2016. 224.

¹⁵⁴ BAGI 2016. 220.

folyamatosan értesítette a nádorné állapotáról, hiszen ő maga nem léphetett a szülőszobába. Ezen a jeles napon három levelet is írt az újdonsült apának, melyek közül a másodikban részletezte a szülés eseményeit felesége elmondása alapján.¹⁵⁵ Kanizsay Orsolya szülési fájdalmai este 9-kor kezdődtek, a bábákat 10 órakor hívták be hozzá. Legalább két bába (valószínűleg több) volt jelen a szülésnél, melyet egy német bába vezetett, ő hívatta segítségül a magyar bábát, „Pál bírónét”, aki azonban „keveset aznált, sem ártot”, mindenképpen „az német bába volt fej”. Az ő szerepét a szülésről szintén tudósító Sárkány Antal, Nádasdy udvarmestere is kiemelte, elmondása szerint „csak emberül cselekedett; ha itt nem lett volna, nem hiszem, hogy sem asszonyom, sem az gyermek békével volna”.¹⁵⁶ A bába össze is vezett a jelen lévőkkel, mivel úgy látta „hogy tudatlanságukból vétek esik”. Végül a várnagy feleségének unszolására, aki észrevette, hogy „tudós es ember” rá hallgattak a szülés lefolytatását illetően.¹⁵⁷ Sárkánytól azt is megtudjuk, hogy ekkor a bábák már öt hete tartózkodtak Sárváron, amit egyrészt Nádasdy elővigyázatosságának, másrészt a helyszín gondos előkészítésének tudhatunk be.

Kanizsay Orsolya fájdalmai az éjjel során folyamatosan erősödtek, egy órakor már „felötte nőhezen vala”.¹⁵⁸ Nádasdy legközelebbi emberei, mivel a szobába nem léphettek - köztük Sárkány, a várnagy és természetesen Gáspár doktor – ekkor a pitvarban várakoztak, „nagy foházgódásba”. (Maga Nádasdy nem tudott a felesége mellett lenni, ugyanis ebben az időben Vasvár közelében hadakozott: „kérlek, bocsásd meg, hogy hozzád nem mehetek, oka vagyon” – írta neki.¹⁵⁹) Nem lehet kétségünk afelől, hogy a doktor készenlétben állt egy esetleges vészhelyzet fellépésére. Végül kettő óra előtt nem sokkal „az Úristen ada az gyermeköt az kis urat”. A férfiak az örömhír hallatán erre térdre rogytak, és hálát adtak Istennek. A bábák ezt követően eltávolították a méhlepényt („az gyermek mássát”) és nem hagyták az asszonynak, hogy elhagyja az ágyat, aki az „Ágyos asszonyállat”, tehát gyermekágyas asszonyok problémáival küszködött: „minden teszte belől sebes, minden csontai fájnok”, de ezen kívül nem történt bántódása. Az újszülött, az ifjú Nádasdy, „az kis urunk az nagyságot fia” egészségesen jött a világra, „jó elővön gyermek”. Sárkány Antal leírása szerint „Szintén olyan, mint Kegyelmed, orra elég nagy, nem lészen fitos”.¹⁶⁰ Két hét múlva ő

¹⁵⁵ MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 33. d. Nr. 324 idézi: Bagi 2016. 222–223.

¹⁵⁶ Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. október 7. Közli: VIDA 1988. 127–128. No. 91.

¹⁵⁷ U.o.

¹⁵⁸ Idézi: BAGI 2016. 222–223.

¹⁵⁹ Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának. Vasvár. 1555. szeptember 26. Közli: VIDA 1988. 124–125. No. 88. Az asszony férjét a várnagyon keresztül próbálta megnyugtani korábban, aki a következőt írta: „semmi nyavalája egyép nincs annál az én kögyelmös asszonyomnak, hanem az hadagozás” Ld. MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 33. d. Nr. 315. Idézi: BAGI 2016. 221. Erre válaszolt a nádor ebben a levélben, és némileg le is teremtette: „ne értse az ellenség titkodat”, „eszedet senkire lévőst teliességgel el ne hadd”.

¹⁶⁰ Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. október 7. Közli: VIDA 1988. 127–128. No. 91.

értésítette urát, hogy „kis urunkat keresztyénné tevők minden azhoz való isteni dicséréssel”¹⁶¹. A nádorfi a keresztségben a Ferenc nevet kapta. A „vén Nádrispán” – ahogy néha hivatkozott magára feleségének írt leveleiben – tehát végül ötvenhét éves korában apa lett, biztosítva volt utódlása. Még a születés napján hűséges embere, a Kanizsai várnagy így üdvözölte fia születését: ”kegielme teljesen felnevelkedése legien az Úristenek félelmébe, és az ű kegielme éltébe zabadécha mek az Úristen az orzáknak elvezet rézeit, kinek mekzabadulásába zolkálhason az ti kegielmetek zerelmes fia, az én ismeretlen uram”¹⁶² Kívánsága, ha félig is, de teljesült: Nádasdy Ferenc apja örökségét folytatva, életét az ország felszabadításának, a török elleni harcnak szentelte.

¹⁶¹ Sárkány Antal Nádasdy Tamásnak. Sárvár. 1555. október 21. Közli: VIDA 1988. 131. No. 94.

¹⁶² Csányi Ákos Nádasdy Tamásnak. Kanizsa. 1555. október 7. Közli: ÖZE 1996. 172. Idézi: BAGI 2016. 218.

Összefoglalás

Magyarország a 16. század folyamán végbement, a török hódítást követő megrázkódtatások ellenére is többé-kevésbé megőrizte helyét a korabeli Európa kulturális térképén. A különböző szellemi áramlatok, mint a humanizmus vagy a reformáció a 16. század második felétől egyre intenzívebbé váló külföldi egyetemjárás, a tanulmányaik végeztével hazatérő egykori diákok egyéni teljesítményei és a fokozatosan kiépülő hazai könyvnyomtatás révén éreztették hatásukat. Ezen tendenciák és törekvések kimutathatóak az orvoslás területén is és igen kis számban, de megjelentek a valódi, egyetemi keretek között tanult és diplomát szerzett orvosdoktorok. Közéjük tartozott Szegedi Kőrös Gáspár, aki a Nádasdy udvarban tett gyógyító szolgáltatásban, Kanizsay Orsolya meddőségének kezelése során a nedvkórtan terápiás módszereinek színe-javát felvonultatta. Hogy a gyógyulást valóban ő hozta-e el, azt valószínűleg sosem fogjuk tudni bebizonyítani, de az kétségtelen, hogy az általa elrendelt gyógymódok nem maradtak el a 16. századi Európában bevett módszerek színvonalától, sőt, inkább annak élvonalába tartoztak.

Kőrös Gáspár fő működési területe, a Nyugat-Dunántúl Bécs közelsége miatt különleges helyzetben lévő, fényes főúri udvaroknak adott helyet. Az itt, két birodalom határvidékén élő asszonyoknak gyakran egyedül kellett helyt állni ezen birtokok irányítóiként, ezért a korban megszokotthoz képest nagyobb autonómia jellemzi őket. Ezen udvarok közül a két legjelentősebb, Batthyány Ferenc és különösen Nádasdy Tamás udvarai sajátos „gyógyítóközpontként” is leírhatók, ami azok földrajzi-politikai adottságai mellett feleségeik tevékenységének, kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhető. Levelezésükben nagy fokú gyógyítással, gyógyszerekkel kapcsolatos érdeklődést figyelhetünk meg, azonban ez egyáltalán nem tudományos jellegű, sokkal inkább az udvar, a háztartás működésének fenntartására, ellátására irányuló szükség diktálta, kifejezetten a gyakorlati, empirikus tudásformákhoz kapcsolódó gyakorlatként értelmezhető. Orvosságtudakozási és küldési gyakorlatuknak nem csak kész gyógyszerek, vagy elkészítésükhöz szükséges receptek, receptgyűjtemények, de gyógyítással foglalkozó személyek is részét képezték. Ők és a velük kapcsolatban lévő asszonyok anyaként, vagy udvaruk vezetőjeként családjuk, környezetük egészségesen tartásának érdekében lehetőségeikhez képest mindent megtettek, felhasználva a hosszú évszázadokon keresztül generációról-generációra, anyáról-lányára átörökölt empirikus tapasztalatokat.

Bibliográfia

Kézirattári források

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (= OSZK Kézirattár)

Magyar Asszonyok könyvtárának levélmásolat-gyűjteménye (=Fol. Hung. 2638. I-VI. kötet.)

Egykorú nyomtatott és kiadott források

BEYTHE

1595 BEYTHE András: Fives koenuev: fiveknek es faknac nevökröl, természetekroel es hasznokrol irattatot, es szoeroesztetoet mag'ar nyelvoen ...Beythe Andras által. Németújvár 1595.

DEÁK

1879 Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515-1719. Szerk. DEÁK Farkas. Budapest 1879.

FRANKOVITH

1588 FRANKOVITH Gergely: Hasznos es fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es utet feloe hiveknek lelki vigasztalasokra es testi epoeletoekre. Monyorókerék 1588.

HARGITTAY

1981 Régi magyar levelestár (XVI-XVII. század) I. Szerk. HARGITTAY Emil. Budapest 1981.

HEGEDŰS – PAPP

1991 Középkori leveleink 1541-ig. Szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos. (Régi Magyar Levéltár 1.) Budapest 1991.

MELIUS

1578 MELIUS Juhász Péter: Herbarium: az faknac fuveknec nevekroel, természetekroel, és hasznairól / magyar nyelvre, és ez rendre hoszta az doctoroc koenyveiboel az Horhi Melius Peter. Kolozsvár 1578.

PÉCSI

1591 PÉCSI Lukács: Az keresztyen szvzeknec tisteseges koszoroia melyben minden ü ioszagos erkölchöc az közönseges viragoc által ki ielentetnec es kepestetnec. Nagyszombat 1591.

SZLATKY

1983 Minden doktorságot csak ebből késértek. Szemelvények a XVI-XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Szerk. SZLATKY Mária. Budapest 1983.

TERBE

2010 Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1558-1575. Budapest 2010. Szerk. TERBE Erika. (Régi Magyar Levéltár 3.)

VIDA

1988 "Szerelmes Orsikám...": a Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Szerk. VIDA Tivadar. Budapest 1988. (Magyar Levelestár 5.)

Szakirodalom

BAGI

2016 BAGI Zoltán Péter: Kanizsay Orsolya terhessége és Nádasdy Ferenc születése. Kaleidoscope, 7. (2016) 13. pp. 218-231.

BARÓTI

1792 BARÓTI Szabó Dávid: Kisded szó-tár. Kassa 1792

GREEN

2008 GREEN, Monica H: Making Women's Medicine Masculine The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology. New York 2008.

GRYNAEUS

1993 GRYNAEUS Tamás: Szegedi Kőrös Gáspár. Orvostörténeti Közlemények 141-144. sz. (1993). pp. 27-52.

KOLTAI

2012 KOLTAI András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén - A Győri Egyházmegye Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14. Győr 2012.

KŐSZEGHY-UTASI

2014 KŐSZEGHY Péter, UTASI Csilla: Pécsi Lukács: Az Keresztyén Szűzeknek Tisztességes Koszorója. Nagyszombat, 1591. Budapest 2014.

KRÁSZ

2023 KRÁSZ Lilla: Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század – 20. század eleje. Budapest 2023.

NAGY

2007 NAGY Anita: Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. szerk. Fábri Anna, Várkonyi Gábor. Budapest 2007. pp. 11-18.

PORTER

1997 PORTER, Roy: The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity. New York-London 1997.

RUBLACK

1996 RUBBLACK, Ulinka: Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. Past & Present, 150 (1996) pp. 84-110.

SIRAIISI

1990 SIRAIISI, Nancy G.: Medieval & Early Renaissance Medicine. An Introduction to Knowledge and Practice. Chicago 1990.

SZAKÁLY

1990 SZAKÁLY Ferenc: Virágkor és Hanyatlás 1440-1711. Budapest 1990. (Magyarok Európában II.)

ZIMÁNYI

1968 ZIMÁNYI Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században. Budapest 1968.